

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Grzegorz Smyk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0003-0143-4233

grzegorz.smyk@poczta.umcs.lublin.pl

Miejsce i rola tzw. urzędów mieszanych w administracji gubernialnej Królestwa Polskiego po powstaniu styczniowym

STRESZCZENIE

Rosyjski model nadzoru i kontroli administracji został wprowadzony w Królestwie Polskim równocześnie z reorganizacją zarządu gubernialnego i powiatowego po powstaniu styczniowym. Funkcje nadzorcze przejęły nowo utworzone organy administracji gubernialnej i powiatowej poszczególnych pionów resortowych, dla których ostateczną instancją decydującą byli ministrowie rezydujący w Petersburgu. Natomiast zniesienie Rady Stanu Królestwa Polskiego w 1867 r. oznaczało ostateczną likwidację sądownictwa administracyjnego opartego na modelu francuskim, istniejącego na tych ziemiach od czasów Księstwa Warszawskiego. Jego zadania przejęły tzw. urzędy mieszane, wypełniając jedynie częściowo powstałą lukę. W odróżnieniu od sądów administracyjnych urzędy te stanowiły integralną część administracji gubernialnej, a ich urzędniczy skład osobowy oraz biurokratyczny sposób funkcjonowania wykluczał ich niezależność orzeczniczą. Ponadto tryb postępowania w przypadku rozstrzygnięcia kwestii spornych w tych urzędach miał charakter postępowania wewnątrzadministracyjnego, które nie znało pojęcia strony, a jego dyskrecjonalny przebieg wykluczał możliwość stosowania zasady kontradyktoryjności, jawności czy dyspozytywności. Specyfiką „urzędów mieszanych” w Królestwie Polskim, wynikającą wyłącznie z powodów politycznych, było ograniczenie ich składu personalnego jedynie do elementu biurokratycznego oraz pełne podporządkowanie merytorycznej i formalnej strony postępowania ich kolegiów decyzyjnych kontroli władz gubernialnych. W rezultacie działalność orzecznicza „urzędów mieszanych” w sprawach administracyjnych w Królestwie Polskim była zależna w zdecydowanie większym stopniu od aktualnych kierunków polityki władz carskich reprezentowanych i nadzorowanych bezpośrednio przez gubernatorów niż w wewnętrznych guberniach Cesarstwa. Połączenie tych czynników z dyskrecjonalnymi regułami postępowania wewnątrzadministracyjnego, stosowanymi w tych urzędach, pozbawiało mieszkańców Królestwa Polskiego gwarancji bezstronnej obrony ich praw i interesów w sporach z obcą i z założenia nieufną wobec nich administracją.

Słowa kluczowe: administracja; sądownictwo administracyjne; Królestwo Polskie; Cesarstwo Rosyjskie

WPROWADZENIE

Cechą charakterystyczną ustrojów nowoczesnych państw europejskich na przełomie XIX i XX stulecia stało się wykształcenie instytucjonalnych instrumentów kontroli wewnętrznej i zewnętrznej administracji publicznej, służących zarówno zachowaniu gwarancji zasady legalizmu działalności administracyjnej, jak i bezpośredniej lub pośredniej ochronie indywidualnych praw obywateli w dziedzinie prawa publicznego. Rozróżnienie tych dwóch funkcji nastąpiło równoległe z kształtowaniem i praktyczną realizacją idei konstytucyjnego państwa prawnego, kładącej szczególny nacisk na przestrzeganie przez administrację obowiązującego porządku prawnego oraz możliwość obrony praw i interesów podmiotów indywidualnych w drodze sądownictwa administracyjnego. W konsekwencji co najmniej od drugiej połowy XIX w. pod pojęciem nadzoru rozumiano instancyjną kontrolę działalności administracyjnej organów niższych przez organy przełożone nad nimi, której istotą była możliwość bezpośredniej ingerencji organów wyższych w procesy decyzyjne organów podporządkowanych, wraz ze stosowaniem środków władczych (tzw. nadzór kierowniczy). Natomiast pojęcie

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

kontroli traktowano zawężająco – jako rozstrzygnięcie sporów administracyjnych w trybie sądowym¹. Zatem podobnie jak współcześnie pojęcie nadzoru utożsamiano z pojęciem kontroli wewnętrznej, a kontroli – z sądownictwem administracyjnym, czyli jedną z form zewnętrznej kontroli administracji². Naturalną konsekwencją rozróżnienia funkcji nadzorczych i kontrolnych administracji publicznej było pojawienie się wyodrębnionego organizacyjnie i kompetencyjnie sądownictwa administracyjnego, niezależnego w swym orzekaniu od struktur tzw. administracji aktywnej. Modelowe rozwiązania w zakresie tak rozumianego sądownictwa administracyjnego wprowadzono na gruncie europejskim najwcześniej we Francji, w Austrii i Prusach. Na tym tle zupełnie inaczej sytuacja przedstawiała się w Imperium Rosyjskim i dzielącym jego losy ustrojowe Królestwie Polskim w okresie powojennym.

Pierwszym i początkowo jedynym organem kontroli i nadzoru administracji publicznej państwa rosyjskiego był Senat Rządzący, przy czym funkcje te wykonywał tak w trybie administracyjnym, jak i sądowym³. W drugiej połowie XIX w. uprawnienia kontrolne Senatu wobec administracji stały się załącznikiem rosyjskiego sądownictwa administracyjnego. Jego podstawę stanowiła deklaracja art. 47 Praw Zasadniczych Cesarstwa Rosyjskiego w wydaniu z 1835 r., zgodnie z którą wszystkie organy państwa, w tym organy administracyjne, miały działać na podstawie obowiązującego prawa⁴. Jego przekroczenie przez organ administracji uprawniało zainteresowane podmioty prywatne lub prawne do złożenia zażalenia na zarządzenia naruszające ich prawa. Kontrola działalności administracji w takich przypadkach ograniczała się jednak jedynie do badania legalizmu podejmowanych decyzji, a nie do oceny ich skutków⁵. Szeroki zakres decyzji administracyjnych, od których przysługiwała zainteresowa-

¹ H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1997, s. 116–119; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 47–48.

² Współcześnie pojęcie „kontrola” jest używane dla określenia funkcji organu administracyjnego polegającej wyłącznie na sprawdzaniu działalności innych jednostek organizacyjnych, bez stałych możliwości wpływania na działalność jednostek kontrolowanych poprzez wydawanie im nakazów czy poleceń. Natomiast termin „nadzór” najczęściej jest używany dla określenia sytuacji, w której organ nadzorujący jest wyposażony w środki władcze oddziaływania na postępowanie organów nadzorowanych, co jest utożsamiane z tzw. nadzorem kierowniczym. „Nadzór” wyróżnia władczy charakter form jego realizacji, „kontrola” zaś z założenia nie powinna dysponować środkami o takim charakterze. Istotą działalności kontrolnej jest zatem obserwowanie określonych zjawisk, analizowanie ich charakteru i przedstawianie spostrzeżeń organom kierującym administracją. Organ kontrolujący nie odpowiada bezpośrednio za działalność organu kontrolowanego. Z kolei organ nadzorujący nie tylko spostrzega i ocenia, lecz również współadministruje i odpowiada za wyniki działalności organizatorskiej organów podległych nadzorowi. Zob. *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2000, s. 103; Z. Duniewska, B. Jaworska-Dębska, R. Michalska-Badziak, E. Olejniczak-Szałowska, M. Stahl, *Prawo administracyjne. Pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, Warszawa 2000, s. 369–373; J. Starościk, *Prawo administracyjne*, Warszawa 1978, s. 349; J. Ochendowski, *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2006, s. 414–423; J. Boć, *Kontrola prawna administracji*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 1997, s. 329–335.

³ „Senat Rządzący jest najwyższym organem sądowniczym, administracyjnym i wykonawczym, któremu podlegają wszystkie organy i urzędy w Imperium, oprócz wyższych władz administracyjnych oraz tych urzędów, które na podstawie odrębnych praw zostały wyłączone spod tej zależności” – ukaz z dnia 2 / 13 marca 1711 r. o władzy i odpowiedzialności Senatu Rządzącego, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” (dalej jako: PSZRI) 1830, nr 2328, s. 654. Zob. także: *Uczrieżdijenije Prawitielstwujuszczago Sienata* 92, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” (dalej jako: „Swod Zakonow”) 1892, t. I, cz. II, ks. IV, s. 1, art. 1.

⁴ Swod Osnownych Gosudarstwiennych Zakonow Rossijskoj Imperii, izdaniye 1835, „Swod Zakonow” 1835, t. I, cz. I, s. 18, art. 47.

⁵ W.W. Iwanowskij, *Uczebnik administratiwnogo prawa*, Kazań 1908, s. 164–167; I.T. Tarasow, *Kratkij ocerk nauki administratiwnogo prawa*, „Wriemiennik Demidowskogo Juridiczeskogo Liceja”, Jarosław 1888, s. 47; A.I. Jelistratow, *Osnownyje naczala administratiwnogo prawa*, Moskwa 1914, s. 258–269; N.M. Korkunow, *Russkoje gosudarstwiennoe prawo*, t. 2, Sankt Petersburg 1908, s. 499–508.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

nym podmiotom skarga do właściwych departamentów Senatu, spowodował, że od drugiej połowy XIX w. zaczęto powoływać w ramach administracji gubernialnej specjalne organy, właściwe rzeczowo dla poszczególnych działów zarządu administracyjnego, a nawet dla poszczególnych przedmiotów działalności administracyjnej państwa. W założeniu miały one rozpoznawać w pierwszej instancji skargi na wybrane decyzje organów administracji państwowej, poza decyzjami ministrów i innych organów centralnych. Należały do nich: Gubernialne Urzędy do Spraw Włościańskich (utworzone w 1861 r., a następnie zreorganizowane w 1889 r.), Gubernialne Urzędy do Spraw Miejskich (od 1870 r.), Gubernialne Urzędy do Spraw Ziemskich (od 1890 r.) powołane do kontroli działalności samorządu wiejskiego, miejskiego i ziemskiego w wewnętrznych guberniach Cesarstwa, a dalej: Gubernialne Urzędy do Spraw Powinności Wojskowej (od 1874 r.), Gubernialne Urzędy do Spraw Fabrycznych (od 1886 r.), przekształcone w 1899 r. w Gubernialne Urzędy do Spraw Fabrycznych i Górniczych, oraz Gubernialne Urzędy do Spraw Podatku Kwaterunkowego (od 1893 r.) i Gubernialne Urzędy do Spraw Podatku Przemysłowego (od 1898 r.), powołane jako instancja odwoławcza od decyzji urzędów rekruckich i organów podatkowych (tj. izb skarbowych). Jako ostatnie zostały utworzone w 1906 r. Gubernialne Urzędy do Spraw Stowarzyszeń, zajmujące się sprawami rejestracji i kontrolą działalności stowarzyszeń i związków. Ze względu na specyficzny skład osobowy i zakres przyznanych kompetencji w literaturze przedmiotu urzędy te nazywano „urzędami mieszanymi” (*smieszannyja prisustwija*)⁶. Składały się one zawsze z gubernatora, wicegubernatora, prokuratora sądu okręgowego i zarządzającego gubernialną izbą skarbową oraz z przedstawicieli samorządu, ziemian i przedsiębiorców, a także z płatników określonego rodzaju podatków, pochodzących z wyboru lub nominacji gubernialnych władz administracyjnych, przy czym element biurokratyczny w takich urzędach zawsze przeważał nad członkami z wyboru. Poza rozpatrywaniem skarg do ich kompetencji należały też wybrane kwestie nadzorcze, a nawet decyzyjne, przy czym w postępowaniu w takich sprawach były one w pełni zależne od gubernialnych władz administracji ogólnej (tj. od gubernatorów). W konsekwencji sądownictwo administracyjne w najniższej instancji nie zostało wyodrębnione z ogólnego pionu administracji, lecz zintegrowane z jej strukturami traktowane było – z formalnego punktu widzenia – jako specjalny tryb postępowania wewnątrzadministracyjnego. Natomiast skargi przeciwko urzędnikom o wynagrodzenie szkody wywołanej ich niedbalstwem lub przekroczeniem uprawnień rozpoznawały sądy powszechne. Ich właściwość zależała od rangi pozwanego urzędnika, a w skład kompletu orzekającego wchodził obok trzech sędziów zawodowych również dwaj przedstawiciele zainteresowanego pionu administracji z głosem stanowczym⁷. I w takich sprawach zatem sądownictwo i administracja przenikały się wzajemnie, nadając kontroli administracji quasi-sądowy charakter.

Instancją odwoławczą w sprawach spornych rozstrzyganych przez administrację był początkowo Departament I Senatu (tzw. Departament Administracyjny), z którego w 1884 r. wydzielono Departament II (tzw. Departament Włościański), zajmujący się sprawami wynikającymi z realizacji reform uwłaszczeniowych w Cesarstwie i Królestwie Polskim. Departa-

⁶ S.A. Korf, *Administratiwnaja justicja w Rossiji*, t. 1, Sankt Petersburg 1910, s. 212–283; A.I. Jelistratow, *op. cit.*, s. 269–285.

⁷ S.A. Korf, *op. cit.*, t. 1, s. 212–283; *idem*, *Administratiwnaja justicja w Rossiji*, t. 2, Sankt Petersburg 1910, s. 277; A.I. Jelistratow, *op. cit.*, s. 269–285.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

menty te, wraz z utworzonym w 1848 r. Departamentem Heroldii, nieoficjalnie nazywano „Departamentami Administracyjnymi Senatu Rządzącego” (*Administracjonnyje Diepartamenty Prawicielstwujuszczago Sienata*). Składały się one wyłącznie z urzędników mianowanych przez cesarza, a do rozpoznawania przez nie spraw administracyjnych konieczna była wstępna zgoda właściwego ministra resortowego, co w oczywisty sposób wykluczało ich niezawisłość i niezależność od administracji. W strukturze wewnętrznej Senatu departamenty te stanowiły odrębne i samodzielne jednostki organizacyjne (od połowy XVIII w. Senat nie występował jako organ jednolity), a ich uprawnienia decyzyjne były równorzędne. Do ich kompetencji w zakresie sądownictwa administracyjnego należało rozpoznawanie w drugiej, a czasem nawet w trzeciej instancji odwołań od decyzji „urzędów mieszanych” i innych organów administracji oraz skarg na decyzje ministrów. Orzeczenia zapadłe w Departamentach Administracyjnych Senatu były w zasadzie ostateczne. Jednakże na wniosek prokuratury lub zainteresowanych ministrów, a nawet na polecenie cesarza wydane wskutek uwzględnienia prośby osoby prywatnej, sprawa rozstrzygnięta prawomocnym orzeczeniem departamentu mogła być skierowana do ponownego rozpoznania przez kolegium połączonych departamentów I, II oraz Heroldii, występującego pod wspólną nazwą „I Ogólne Zebranie Departamentów Senatu Rządzącego” (*I Obszczaje Sobranije Diepartamentow Prawicielstwujuszczago Sienata*). Jego orzeczenia były ostateczne i nie wymagały zatwierdzenia przez cesarza⁸.

Rosyjski model nadzoru i kontroli administracji został wprowadzony w Królestwie Polskim równocześnie z reorganizacją zarządu gubernialnego i powiatowego po powstaniu styczniowym. Funkcje nadzorcze przejęły nowo utworzone organy administracji gubernialnej i powiatowej poszczególnych pionów resortowych, dla których ostateczną instancją decydującą byli ministrowie rezydujący w Petersburgu. Natomiast zniesienie Rady Stanu Królestwa Polskiego w 1867 r. oznaczało ostateczną likwidację sądownictwa administracyjnego opartego na modelu francuskim, istniejącego na tych ziemiach od czasów Księstwa Warszawskiego. Jego zadania przejęły „urzędy mieszane”, wypełniając jedynie częściowo powstałą lukę. Spośród nich w Królestwie Polskim nie występowały Gubernialne Urzędy do Spraw: Miejskich i Ziemskich, co było konsekwencją zaniechania przez władze carskie wprowadzenia w Królestwie instytucji samorządowych tego szczebla⁹.

GUBERNIALNE URZĘDY DO SPRAW WŁOŚCIAŃSKIECH

Pierwszymi „urzędami mieszanymi” wprowadzonymi przez władze carskie w Królestwie Polskim były utworzone ukazem z dnia 18 / 30 listopada 1870 r. Gubernialne Urzędy do Spraw Włościańskich (*Gubiernskija po Krestianskim Direlam Priststwija*), które zastąpiły działające dotąd Komisje Włościańskie, powołane do realizacji ukazów uwłaszczeniowych z 1864 r.¹⁰ Urzędy te były wzorowane na podobnych instytucjach istniejących od 1861 r.

⁸ N.M. Korkunow, *op. cit.*, s. 530–535; A.I. Jelistratow, *op. cit.*, s. 259–260; S.A. Korf, *op. cit.*, t. 1, s. 347–354.

⁹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982, s. 95–96; A. Mogilnicki, *Sądy administracyjne*, Warszawa 1900, s. 169–171.

¹⁰ Ukaz z dnia 18 / 30 listopada 1870 r. o ustanowieniu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego i przemianowaniu komisji włościańskich w Królestwie Polskim na gubernialne urzędy do spraw włościańskich, „Dziennik Praw”, t. 71, s. 59–67, art. 1–6;

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

w wewnętrznych guberniach Cesarstwa, lecz ze względu na odmienne regulacje prawne oraz charakter reform uwłaszczeniowych w Królestwie różniły się od nich zarówno organizacją wewnętrzną, jak i zakresem przyznanych kompetencji¹¹. W Królestwie Polskim Gubernialne Urzędy do Spraw Włościańskich składały się z: gubernatora jako przewodniczącego, jego zastępcy – wicegubernatora, zarządzającego izbą skarbową w guberni, jednego stałego członka (*niepriemiennyj czlen*), mianowanego przez cesarza na wniosek ministra spraw wewnętrznych spośród urzędników aparatu włościańskiego, oraz powiatowych komisarzy włościańskich. Przy każdym urzędzie funkcjonowała – pod nadzorem członka stałego – kancelaria, złożona z sekretarza, geometrów i personelu biurowego. Decyzje urzędu były podejmowane kolegialnie, przy czym do ich ważności wymagano, aby w posiedzeniach brały udział przynajmniej trzy osoby, w tym obligatoryjnie stały członek urzędu oraz jeden powiatowy komisarz włościański, a w razie nieobecności stałego członka – dwaj komisarze. Posiedzenia zwoływał i przewodniczył im gubernator lub – w jego zastępstwie – wicegubernator¹².

Do kompetencji Gubernialnych Urzędów do Spraw Włościańskich należały sprawy zlikwidowanych Komisji Włościańskich, tj.: 1) sprawdzanie i poprawianie tabel likwidacyjnych i nadawczych przedstawianych przez dziedziców i wprowadzanie ich w wykonanie, 2) poświadczanie dobrowolnych umów pomiędzy dziedzicami dóbr a włościanami o uchylenie lub modyfikację sposobu użytkowania służebności gruntowych (serwitutów), zamianie gruntów i użytków, przeniesieniu osad itp., 3) rozstrzyganie sporów pomiędzy dworem a wsią o grunty i służebności oraz skarg składanych przez obie strony w tym przedmiocie, 4) rozpatrywanie próśb o przymusową separację gruntów dworskich od włościańskich, likwidację serwitutów i rozdział wspólnot wiejskich, 5) dokonywanie rozdziału i obsadzania gospodarstw opuszczonych (pustek), 6) rozpoznawanie skarg na działalność komisarzy powiatowych, 7) wyjaśnianie włościanom znaczenia ukazu uwłaszczeniowego i zapobieganie szerzeniu się jego fałszywych interpretacji, 8) nadzór nad wyborami władz gminnych, rozkładem podatku gruntowego i powinności gminnych oraz zatwierdzanie, poświadczonych przez komisarza powiatowego, uchwał zebrań gromadzkich w sprawie podziału gruntów gromadzkich, 9) nadzór nad dokonywaniem pomiarów gruntów wiejskich, 10) rozpatrywanie wniosków właściwych władz o zmianę granic okręgów sądów gminnych, wyznaczanie ich siedzib i terminy wyboru ławników, 11) udzielanie zezwoleń na utworzenie lub zamknięcie włościańskich kas pożyczkowo-oszczędnościowych, 12) nadzór nad trybem alienacji, oddawania

C. Ochryzko-Włodarska, *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973, s. 29–32.

¹¹ Chodzi tu zarówno o Gubernialne i Powiatowe Urzędy do Spraw Włościańskich, jak i o Główny Komitet do Spraw Urządzenia Stanu Włościańskiego, powołane w 1861 r. dla realizacji reform wiejskich w Cesarstwie. Zob. ukaz z dnia 19 lutego / 2 marca 1861 r. – Przepisy o organizacji gubernialnych i powiatowych urzędów do spraw włościańskich, PSZRI 1861, nr 36660, s. 217–218, art. 125–132.

¹² „W każdej guberni w zamian komisji włościańskiej tworzy się gubernialny urząd do spraw włościańskich, pozostający pod prezydencją gubernatora i złożony z wicegubernatora, który pełni obowiązki prezesa w razie nieobecności gubernatora, oraz z członka stałego, zarządzającego izbą skarbową, i z komisarzy powiatowych. Dla uchwał prawomocnych urząd gubernialny składać się powinien z prezesa lub jego zastępcy i nie mniej, jak dwóch członków, w tej liczbie z członka stałego i jednego z komisarzy powiatowych, a w razie nieobecności członka stałego, z dwóch komisarzy. [...] Stali członkowie urzędu gubernialnego będą mianowani i uwalniani od obowiązków na przedstawienie ministra spraw wewnętrznych z Najwyższego Zezwolenia [...]” – ukaz z dnia 18 / 30 listopada 1870 r. o ustanowieniu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego, s. 59–61, art. 1 pkt 2.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

w dzierżawę, najem lub zastaw osad i gruntów włościańskich i przeciwdziałanie ich rozdrabnianiu¹³. Ponadto w 1870 r. na urzędy te nałożono dodatkowo obowiązek:

[...] roztrząsania i decydowania: a) skarg na rozporządzenia wójtów w sprawie opieki nad nieletnimi i na decyzje rad rodzinnych, b) skarg na uchwały zebrań gminnych i gromadzkich w przedmiocie rozkładu podatku podymnego i gruntowego, c) spraw w przedmiocie ustania zobowiązań wieczysto-czynszowych [...]¹⁴.

Dla ich rozstrzygnięcia wyodrębniono ze składu Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich osobny Urząd Specjalny (*Osoboje Prisułstwije*), złożony z członka stałego jako przewodniczącego i dwóch komisarzy powiatowych, powoływanych rotacyjnie na jego posiedzenia¹⁵.

Odnośnie do wyżej wymienionych kompetencji Gubernialne Urzędy do Spraw Włościańskich wykonywały zarówno funkcje właściwe dla organu administracyjnego, decydującego w pierwszej instancji w sprawach zastrzeżonych dla jego właściwości (pkt 1–2, 4–5, 10–11), jak i funkcje nadzorcze wobec działalności podległego im aparatu administracyjnego, tj. komisarzy powiatowych (pkt 6, 8, 9, 12), w których występowały w charakterze organów administracyjnych drugiej instancji, a także funkcje interpretacyjne (pkt 7) oraz funkcje sądowe, w których urzędy te działały jako sądy administracyjne pierwszej instancji (pkt 3 oraz a–c).

Pierwotnie wszystkie skargi na decyzje Gubernialnych Urzędów do Spraw Włościańskich były kierowane przez osoby zainteresowane do Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego, utworzonej w tym celu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Petersburgu¹⁶. W sprawach, w których urzędy gubernialne decydowały w drugiej instancji, Komisja ta orzekała w trybie kasacyjnym, w pozostałych przypadkach – apelacyjnie. Od orzeczeń Komisji przysługiwała, w terminie trzech miesięcy od ich ogłoszenia, dalsza skarga do ministra spraw wewnętrznych, a od jego decyzji – do Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, który sprawę rozstrzygał ostatecznie¹⁷. Po likwidacji Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego w 1881 r. kierowane do niego skargi na decyzje Komisji i ministra spraw wewnętrznych przekazano przejściowo do właściwości Głównego Komitetu do Urządzenia Stanu Włościańskiego. Już rok później Komitet ten został zniesiony, a jego uprawnienia w sprawach spornych przejął Wydział Spraw Włościańskich przy Departamen-

¹³ Ukaz z dnia 19 lutego / 2 marca 1864 r. o utworzeniu Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim, „Dziennik Praw”, t. 62, s. 149–151, art. 17 pkt a–j.

¹⁴ Ukaz z dnia 18 / 30 listopada 1870 r. o ustanowieniu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego, s. 59–61, art. 1 pkt 2 a–d.

¹⁵ „Dla spraw wymienionych w pkt a–c ustanawia się przy urzędzie gubernialnym osobny urząd, pozostający pod prezydencją członka stałego i złożony z komisarzy powiatowych w nie mniejszej liczbie jak dwóch, którzy powoływani być mają na posiedzenia tego urzędu podług ustanowionej kolejności [...]” – *ibidem*, s. 61, art. 1 pkt 2.

¹⁶ „Dla zawiadywania sprawami włościańskimi w ministerstwie spraw wewnętrznych ustanawia się Tymczasową Komisję do Spraw Włościańskich dla Guberni Królestwa Polskiego, składającą się z prezesa i dwóch członków, mianowanych przez Najwyższą Władzę, na przedstawienie ministra spraw wewnętrznych” – *ibidem*, s. 61, art. 1 pkt 3.

¹⁷ „Skargi na decyzje Komisji Tymczasowej do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego, mogą być podawane do ministra spraw wewnętrznych przed upływem 30 dni od czasu ogłoszenia decyzji Komisji. Co do skarg, które minister uzna za bezzasadne, komunikuje on interesantom decyzję odmowną; w razie zaś jeżeli znajdzie on, że skarga zasługuje na uwzględnienie, oraz jeżeli skarga zanieśoną została, również przed upływem 30 dni, na decyzję samego ministra, przedstawia on takową wraz ze swoją opinią Komitetowi do Spraw Królestwa Polskiego” – *ibidem*, s. 63, art. 3. Zob. także: C. Ochryzko-Włodarska, *op. cit.*, s. 31.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

cie I Senatu Rządzącego, przekształcony w 1884 r. w samodzielny Departament II, zwany także nieoficjalnie „Departamentem Włościańskim Senatu Rządzącego” (*Krestianskij Departament Prawitielstwujuszczago Sienata*)¹⁸. W tym samym roku Tymczasową Komisję do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego przemianowano na Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego (*Prisutstwie po Krestianskim Dielom Gubernij Carstwa Polskago*), funkcjonujący w ramach Wydziału Ziemskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (*Ziemskoje Otdielenije Ministierstwa Wnutriennych Diel*)¹⁹.

W rezultacie tych przekształceń nastąpiła zmiana właściwości organów, do których kierowano skargi na decyzje Gubernialnych Urzędów do Spraw Włościańskich. Decyzje wydane przez nie w pierwszej instancji można było zaskarżyć w terminie trzech miesięcy od ich ogłoszenia do Urzędu do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego przy Wydziale Ziemskim Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a następnie do Departamentu II Senatu Rządzącego, w drugiej zaś – wprost do Departamentu II²⁰.

GUBERNIALNE URZĘDY DO SPRAW POWINNOŚCI WOJSKOWEJ

Statut o powinności wojskowej z 1874 r. powierzał bezpośredni zarząd rekrutacją do wojska Powiatowym i Okręgowym Urzędom do Spraw Powinności Wojskowej (*Ujeznyja i Okrużnyja po Woinskoj Powinnosti Prisutstwija*). Ich kompetencje ograniczały się jedynie do czynności czysto administracyjnych, związanych z przeprowadzeniem poboru rekrutów do wojska, takich jak układanie list poborowych oraz przeprowadzanie badań lekarskich²¹. Organem nadzorczym i jednocześnie instancją odwoławczą wobec decyzji tych urzędów były Gubernialne Urzędy do Spraw Powinności Wojskowej (*Gubiernskija po Woinskoj Powinnosti Prisutstwija*). Ich skład osobowy był charakterystyczny dla rosyjskich urzędów mieszanych. Tworzyli je przedstawiciele resortów spraw wewnętrznych, wojny, sprawiedliwości. Przewodniczącym był zawsze gubernator, a członkami: wicegubernator, dowódca oddziałów wojskowych stacjonujących w guberni, prokurator sądu okręgowego lub jego zastępca (towarzysz prokurator) oraz stały członek zarządzający postępowaniem w urzędzie, wyznaczany przez gubernatora. Ponadto w wewnętrznych guberniach Cesarstwa, w których działały organy samorządu ziemskiego, komplet ten uzupełniali: gubernialny marszałek szlachty oraz przewod-

¹⁸ Ukaz z dnia 25 maja / 6 czerwca 1882 r. o likwidacji Głównego Komitetu do Urządzenia Stanu Włościańskiego i powołaniu Wydziału Spraw Włościańskich przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, „Zbiór Praw. Postanowienia i Rozporządzenia Rządu w guberniach Królestwa Polskiego” (dalej jako: ZPKP), t. 21, s. 211–215; ukaz z dnia 24 stycznia / 5 lutego 1884 r. o organizacji Departamentu II Senatu Rządzącego, PSZRI 1884, nr 1978, s. 124–132, art. 1–20.

¹⁹ Ukaz z dnia 28 lutego / 12 marca 1884 r. o likwidacji Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich i przemianowaniu jej na Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego, PSZRI 1884, nr 2058, s. 538–541; *Uczrieżdzenije Ministerstw*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1892, s. 52, art. 384.

²⁰ Do kompetencji Departamentu II Senatu Rządzącego należy „rozstrzygnięcie w drugiej instancji skarg na działalność gubernialnych urzędów do spraw włościańskich w Królestwie Polskim oraz odwołań od decyzji wydanych przez Wydział Ziemski Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w sprawach spornych z guberni Królestwa Polskiego, rozstrzygniętych w pierwszej instancji w Gubernialnych Urzędach do Spraw Włościańskich” – *Uczrieżdzenije Prawitielstwujuszczago Sienata*, s. 7, art. 20 pkt 4. Zob. także: J.J. Litauer, *O terminach i trybie podawania skarg w sprawach administracyjnych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1897, s. 19–20.

²¹ Skład i szczegółowy wykaz kompetencji tych urzędów zawierały art. 102 i 103 Statutu. Zob. *Ustaw o woin-skoj powinnosti, izdanie 1897*, „Swod Zakonow” 1912, s. 27–28.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

niczący i jeden z członków gubernialnego samorządu ziemskiego²². W Królestwie Polskim oraz w guberniach nadbałtyckich i syberyjskich, gdzie nie było organów samorządowych szczebla gubernialnego, miejsce tych ostatnich zajmowali: stały członek gubernialnego urzędu do spraw włościańskich i jeden powiatowy komisarz do spraw włościańskich z terenu guberni²³.

Do kompetencji Gubernialnych Urzędów do Spraw Powinności Wojskowej należały:

1) ogólny nadzór nad poborem do wojska, 2) podział rekrutów pomiędzy wyznaczonymi jednostkami wojskowymi, 3) powtórne badanie osób wezwanych do odbycia służby wojskowej, 4) rozpatrywanie skarg na powiatowe i okręgowe urzędy do spraw powinności wojskowej, 5) rozpatrywanie sprawozdań miejscowych urzędów do spraw powinności wojskowej i sporządzanie ogólnego sprawozdania gubernialnego, oraz 6) rozstrzyganie wątpliwości prawnych powstałych w urzędach miejscowych²⁴.

Spośród nich do funkcji nadzorczych należy zaliczyć te wymienione w pkt 1, 3 i 6, do funkcji administracyjnych – w pkt 2 i 5, ostatnie zaś, wskazane w pkt 4, miały charakter administracyjno-sądowy.

Jako organy nadrzędne wobec niższych władz zarządu rekruckiego Gubernialne Urzędy do Spraw Powinności Wojskowej wykonywały wobec nich funkcje nadzoru instancyjnego. Przybierał on postać nadzoru kierowniczego, gdyż działając w tym trybie, urząd gubernialny był uprawniony nie tylko do uchylania decyzji urzędów powiatowych i okręgowych w każdym przypadku stwierdzenia naruszenia prawa lub innych ich „niepoprawności”, lecz także – przez zarządzenie powtórne badania lekarskiego – do bezpośredniej ingerencji w ich tryb decyzyjny²⁵. Natomiast wykonywanie nadzoru w przypadku pojawienia się wątpliwości co do zakresu stosowania obowiązujących przepisów prawnych przez urzędy powiatowe i okręgowe było bardziej skomplikowane. Jeżeli sytuacja taka pojawiła się przed wydaniem decyzji przez urzędy okręgowe lub powiatowe, urząd gubernialny wydawał postanowienie będące aktem administracyjnym, w którym dokonywał własnej wykładni wraz z pouczeniem co do dalszego postępowania w danej sprawie. W przypadku zaś, gdy wątpliwości takie powstały już po wydaniu decyzji, to postanowienie takie miało charakter orzeczenia administracyjno-sądowego, uchylającego lub zmieniającego wadliwą decyzję organów powiatowych lub okręgowych²⁶.

²² „W każdej guberni i obwodzie znajdować się będzie gubernialny lub obwodowy urząd do czynności zaciągu wojskowego, składający się pod prezydencją gubernatora lub naczelnika obwodu z następujących osób: gubernialnego marszałka szlachty, prezesa gubernialnego zarządu ziemskiego, jednego członka według wyboru tego zarządu, gubernialnego naczelnika wojennego albo jego zastępcy i prokuratora sądu okręgowego lub jego zastępcy” – *ibidem*, s. 25–26, art. 99.

²³ „W guberniach nadbałtyckich, Królestwa Polskiego i syberyjskich, zamiast prezesa i członka zarządu ziemskiego, wyznaczają się: w guberniach nadbałtyckich – osobny członek z ramienia rządu i członek komisji do spraw włościańskich; w guberniach Królestwa Polskiego – stały członek gubernialnego urzędu do spraw włościańskich i jeden z powiatowych komisarzy do spraw włościańskich; w syberyjskich – radca rządu gubernialnego lub obwodowego” – *ibidem*, s. 26, art. 100 pkt 4.

²⁴ *Ibidem*, s. 29–30, art. 107 pkt 1–6.

²⁵ „Urzędy zaciągowe, pod względem uznania rewidowanych za zdatnych lub niezdatnych do służby wojskowej, nie są obowiązane stosować się do zdania lekarzy dokonujących rewizji. Obecny przy rewizji osobom nadaje się prawo czynienia zarzutów przeciwko uznaniu osoby za niezdatną do służby wojskowej. Zarzuty te wnoszone są do protokołu urzędu powiatowego, okręgowego lub miejskiego, a urzędowi gubernialnemu służy prawo zarządzenia superrewizji nawet i takich osób, co do których zapadło jednomyślne postanowienie urzędu, który dokonywał rewizji” – *ibidem*, s. 40–41, art. 149.

²⁶ S. Goriainow, *Ustawy o wojskowej powinności*, Sankt Petersburg 1908, s. 231; S.A. Korf, *op. cit.*, t. 1, s. 156–157.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Należy przy tym zauważyć, że prawo to przysługiwało urzędom gubernialnym tylko przez okres dwóch lat od wydania decyzji przez urzędy okręgowe i powiatowe²⁷.

Odnosnie do funkcji administracyjno-sądowych te wymienione w art. 107 pkt 4 mówiły jedynie ogólnie o skargach na urzędy miejscowe, bez wyraźnego określenia przedmiotów działalności administracyjnej podlegających zaskarżeniu do urzędów gubernialnych. Jedyny wyjątek stanowił przepis art. 224, który przewidywał możliwość złożenia skargi przez poborowego „na instytucje i urzędników układających szczegółowe listy powołania co do ich niedokładności”²⁸. Tym niemniej zgodnie z art. 228 wszystkie pozostałe decyzje urzędów powiatowych i okręgowych mogły być zaskarżone za ich pośrednictwem do urzędów gubernialnych w terminie czterech tygodni od ich wydania²⁹.

W postępowaniu w urzędzie gubernialnym wywołanym na skutek wniesienia skargi na decyzje urzędów powiatowych i okręgowych stosowano reguły postępowania określone w ogólnej organizacji guberni. Jego przeprowadzenie powierzano sekretarzowi i kancelarii gubernatora pod bezpośrednim nadzorem stałego członka urzędu wyznaczonego przez gubernatora³⁰. Zapadłe w ich wyniku orzeczenia przybierały postać decyzji. Decyzje urzędu gubernialnego w sprawach ustalenia list poborowych oraz ich kwalifikacji do służby wojskowej były ostateczne i nie podlegały dalszemu zaskarżeniu³¹. W pozostałych sprawach zainteresowanemu lub członkom jego rodziny przysługiwało prawo złożenia skargi do Departamentu I Senatu Rządzącego w terminie dwóch miesięcy od daty wydania decyzji. W tym celu urząd gubernialny był zobowiązany, bez wnikania w zasadność skargi, przekazać ją Senatowi wraz ze wszystkimi dokumentami sprawy³².

GUBERNIALNE URZĘDY DO SPRAW FABRYCZNYCH I GÓRNICZYCH

Kolejnymi „urzędami mieszanymi”, uznawanymi w doktrynie rosyjskiej za sądy administracyjne pierwszej instancji, były Gubernialne Urzędy do Spraw Fabrycznych i Górniczych (*Gubernskija po Fabricznym i Gornozawodskim Dielam Prisutstwije*). Powstały one w 1899 r. z połączenia funkcjonujących dotąd oddzielnie inspekcji fabrycznej (istniejącej od

²⁷ „Czynności i decyzje urzędów powiatowych mogą być sprawdzane w drodze rewizji i uchylane przez urzędy gubernialne do spraw powinności wojskowej niezależnie od skarg osób prywatnych, jeżeli od czasu dokonania czynności lub wydania decyzji urzędu powiatowego do zarządzenia sprawdzenia tychże nie upłynęły dwa lata” – *Ustaw o wojskoj...*, s. 29–30, uwaga do pkt 1 art. 107. Zob. także: J.J. Litauer, *op. cit.*, s. 11–12. W literaturze rosyjskiej to ograniczenie wykonywania funkcji nadzorczych wobec działalności urzędów miejskich i powiatowych uzasadniano wyłącznie przyczynami politycznymi: „[...] ministerstwo spraw wewnętrznych zawsze starało się chronić postanowienia urzędów miejscowych przed zbyt rozległą interpretacją atrybucji nadzorczych ze strony urzędów gubernialnych” – S.A. Korf, *op. cit.*, t. 2, s. 156.

²⁸ *Ustaw o wojskoj...*, s. 49, art. 224.

²⁹ „Skargi na wszystkie pozostałe decyzje urzędów powiatowych, okręgowych i miejskich podaje się do urzędu gubernialnego w terminie czterotygodniowym od dnia ogłoszenia decyzji” – *ibidem*, s. 49, art. 228.

³⁰ „Prowadzenie spraw w gubernialnych i obwodowych urzędach do spraw powinności wojskowej powierza się sekretarzowi urzędu i kancelarii gubernatora [...]” – *ibidem*, s. 31, art. 110.

³¹ „Poczytują się za ostateczne i nie podlegają zaskarżeniu decyzje urzędu gubernialnego w przedmiotach: ustalenia list poborowych oraz określenia wieku według wyglądu zewnętrznego [...]” – *ibidem*, s. 49, art. 233.

³² „W innych przedmiotach skargi na decyzje urzędu gubernialnego kierowane są za pośrednictwem tegoż urzędu do Departamentu I Senatu Rządzącego w terminie dwumiesięcznym” – *ibidem*, s. 49–50, art. 234. Zob. także: J.J. Litauer, *op. cit.*, s. 21.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

1886 r.) i inspekcji górniczej (powołanej w 1892 r.)³³. W systemie władz administracyjnych Cesarstwa stanowiły one niższe ogniwo Inspekcji Fabrycznej – organu administracji prawa pracy powołanego w 1882 r. do nadzoru stosunków pracy w fabrykach i zakładach przemysłowych Imperium. Ich skład i kompetencje określały początkowo Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami z 1886 r., wprowadzone w Królestwie Polskim pięć lat później, oraz postanowienia Statutu o przemyśle z 1893 r., zmieniane wielokrotnie w latach późniejszych³⁴. Zgodnie z ich postanowieniami w skład Gubernialnych Urzędów do Spraw Fabrycznych i Górniczych wchodziło: „[...] gubernator jako przewodniczący, wicegubernator, prokurator sądu okręgowego, gubernialny naczelnik żandarmerii, oberpolicmajster miasta Warszawy, okręgowy inspektor fabryczny, okręgowy inżynier górnictwa (po 1899 r.) oraz dwóch, a po 1899 r. czterech, przedstawicieli miejscowych fabrykantów, wskazanych przez gubernatora”³⁵. Ponadto w posiedzeniach urzędów gubernialnych mogły brać udział, z głosem doradczym, „osoby, od których można oczekiwać przydatnych informacji i wyjaśnień”³⁶.

Do kompetencji Gubernialnych Urzędów do Spraw Fabrycznych i Górniczych należało:

1) wydawanie postanowień dotyczących środków ochrony życia i zdrowia w fabrykach i zakładach przemysłowych na terenie guberni, 2) rozstrzygnięcie spraw dotyczących naruszenia zasad i trybu zarządzania fabrykami, 3) rozpoznawanie skarg na decyzje urzędników inspekcji pracy oraz uchylanie ich zarządzeń, 4) zatwierdzanie zasad szczegółowych dotyczących położenia poszczególnych klas pracowniczych, 5) rozstrzygnięcie wątpliwości napotkanych przez urzędników inspekcji pracy podczas stosowania przez nich przepisów fabrycznych³⁷.

Funkcje określone w pkt 1 i 4 miały charakter ściśle administracyjny i polegały na wydaniu przez urząd gubernialny aktu administracyjnego (decyzji lub postanowienia) w przedmiotach powierzonych jego reglamentacji administracyjnej i jako takie podlegały zaskarżeniu do władzy przełożonej nad urzędem gubernialnym, tj. do Głównego Inspektora Fabrycznego, a od 1894 r. do ministra finansów w Petersburgu. Na funkcje nadzorcze urzędu gubernialnego wskazywał pkt 2. Wymienione w nim rozstrzygnięcie w sprawach o naruszenie

³³ H. Altman, *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion” 1952, t. 21, s. 54–55; S.A. Korf, *op. cit.*, t. 1, s. 192–198; I.I. Szelymagin, *Fabryczno-trudowe zakonodatelstwo w Rossiji*, Moskwa 1947, s. 135.

³⁴ Zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, PSZRI 1886, nr 3769, s. 262–270, art. 1–43; zdanie Rady Państwa z dnia 11 / 23 czerwca 1891 r. o rozciągnięciu na gubernie Królestwa Polskiego prawa o najmie w fabrykach, zakładach i manufakturach oraz o nadzorze fabrycznym, PSZRI 1891, nr 7817, s. 388–389, art. 1–6; *Ustaw o promyslnosti, izdaniye 1893*, „Swod Zakonow” 1912, s. 1191–1250, art. 1–488; zdanie Rady Państwa z dnia 14 / 26 marca 1894 r. o przekształceniu inspekcji fabrycznej i czynnościach mechaników gubernialnych, PSZRI 1894, nr 10420, s. 106–109, art. 1–20; ukaz z dnia 7 / 19 czerwca 1899 r. o Głównym Urzędzie do Spraw Fabrycznych i Górniczych, PSZRI 1899, nr 17122, s. 672–678, art. 1–21; postanowienie Komitetu Ministrów z dnia 30 V / 12 VI 1903 r. o trybie podporządkowania inspekcji fabrycznej gubernatorom oraz niektórych zmianach w wewnętrznej organizacji inspekcji fabrycznej, PSZRI 1903, nr 23041, s. 560–561.

³⁵ Zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, s. 262, art. 2; *Ustaw o promyslnosti...*, s. 1195, art. 49; ukaz z dnia 7 / 19 czerwca 1899 r. o Głównym Urzędzie do Spraw Fabrycznych i Górniczych, PSZRI 1899, nr 17122, s. 672, art. 3.

³⁶ Zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, s. 263, art. 3; *Ustaw o promyslnosti...*, s. 1196, art. 50.

³⁷ Zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, s. 264, art. 5 pkt 1–5; *Ustaw o promyslnosti...*, s. 1197–1198, art. 52 pkt 1–5.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

zasad i trybu zarządzania fabrykami polegało na ocenie bieżącej działalności inspektorów fabrycznych przez urząd gubernialny nie tyle na podstawie skarg, co w wyniku rewizji sporządzanych przez nich protokołów z dokonanych czynności urzędowych. Z treści pkt 5 wynikało przyznanie urzędom gubernialnym uprawnień interpretacyjnych obowiązujących przepisów pracy, co można uznać za powierzenie im funkcji odpowiadającej francuskiemu pojęciu *contentieux de l'interprétation*. Natomiast funkcje administracyjno-sądowe, polegające na przeprowadzeniu przez urząd gubernialny postępowania w celu rozstrzygnięcia sprawy spornej, określał pkt 3.

Ogólny nadzór nad postępowaniem w Gubernialnych Urzędach do Spraw Fabrycznych i Górniczych został podporządkowany okręgowemu inspektorowi fabrycznemu, działającemu w tym zakresie w ścisłym porozumieniu z gubernatorem. Od uznania tego ostatniego jednak zależało, czy prowadzenie danej sprawy zostanie powierzone osobnemu referentowi, urzędującemu stale przy urzędzie gubernialnym, czy też urzędnikom jego kancelarii³⁸. Odnosnie do guberni Królestwa Polskiego oznaczało to, że wszystkie takie sprawy musiały być rozpoznawane w kancelarii gubernatora. Sam przebieg postępowania w sprawach spornych w urzędzie gubernialnym opierał się pierwotnie na zasadach określonych w zdaniu Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r., zastąpionych w 1893 r. przepisami proceduralnymi zawartymi w Statucie o przemyśle. Zgodnie z ich postanowieniami prawo złożenia skargi na niezgodne z prawem decyzje urzędników inspekcji fabrycznej lub górniczej, wraz z żądaniem ich uchylenia, mógł złożyć każdy zainteresowany pracownik w terminie jednego miesiąca od dnia ogłoszenia decyzji³⁹. Sprawę do raportu przygotowywał merytorycznie referent urzędu gubernialnego lub wyznaczony urzędnik kancelarii gubernatora, a na kolegium urzędu, które odbywało się bez udziału skarżącego, przedstawiał go inspektor fabryczny lub górniczy. Kworum decyzyjne Gubernialnego Urzędu do Spraw Fabrycznych i Górniczych stanowiło trzech członków, przy czym prawo wymagało obecności gubernatora i inspektora fabrycznego lub górniczego. Decyzje zapadały większością głosów, ale w razie ich równego rozkładu decydował głos przewodniczącego, czyli gubernatora. W przypadku uwzględnienia skargi orzeczenia urzędu gubernialnego mogły zmierzać do uchylenia zaskarżonej decyzji, jeżeli została ona wydana z naruszeniem prawa, a w pozostałych sytuacjach – do jej zmiany⁴⁰. Wydane w ten sposób rozstrzygnięcia Gubernialnych Urzędów do Spraw Fabrycznych i Górniczych podlegały w terminie jednego miesiąca od ich ogłoszenia zaskarżeniu do ministra finansów, działającego w takich sprawach w porozumieniu z ministrem spraw wewnętrznych.

³⁸ „Prowadzenie spraw w gubernialnych urzędach do spraw fabrycznych powierza się starszemu inspektorowi fabrycznemu, pod ogólnym nadzorem przewodniczącego urzędu, lub wyznaczonemu przez niego urzędnikowi kancelarii gubernatora [...]” – zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, s. 265, art. 4. Zob. także: *Ustaw o promyszlennosti...*, s. 1196, art. 51.

³⁹ „Skargi na decyzje urzędników inspekcji fabrycznej kierowane są do gubernialnych urzędów do spraw fabrycznych w terminie miesięcznym od dnia ogłoszenia decyzji” – zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, s. 268, art. 10. Zob. także: *Ustaw o promyszlennosti...*, s. 1199, art. 57; J.J. Litauer, *op. cit.*, s. 32.

⁴⁰ *Ustaw o promyszlennosti...*, s. 1199, art. 59–60.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Decyzje tych organów, występujących jako instancja odwoławcza, były ostateczne⁴¹. Wykluczona zatem była dalsza skarga do Senatu Rządzącego.

GUBERNIALNE URZĘDY DO SPRAW PODATKU PRZEMYSŁOWEGO

Ukazem z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. na terenie całego Imperium zostały wprowadzone Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, które w 1903 r. włączono do Statutu o podatkach bezpośrednich⁴². Oba akty powierzały dokonywanie wymiaru i poboru tego podatku izbom skarbowym, które zostały uprawnione w tym zakresie jedynie do czynności administracyjnych. Jednocześnie utworzono niezależne od nich Gubernialne Urzędy do Spraw Podatku Przemysłowego (*Gubernskija po Promysłowomu Nałogu Prisutstwija*) jako instancję odwoławczą powołaną „do rozpoznawania skarg na decyzje izb skarbowych i ich urzędników”⁴³. Ich skład, tak jak w przypadku pozostałych urzędów mieszanych, tworzyli:

[...] gubernator jako przewodniczący, wicegubernator, zarządzający izbą skarbową i gubernialnym urzędem akcyzy, prokurator przy sądzie okręgowym albo jego zastępca, przewodniczący gubernialnego samorządu ziemskiego, burmistrz lub prezydent miasta gubernialnego, lub ich zastępcy, oraz dwaj członkowie – płatnicy podatku przemysłowego, wybierani na cztery lata, po jednym przez dumę miejską miasta gubernialnego i gubernialne zgromadzenie ziemskie⁴⁴.

Poza tym w sprawach dotyczących wymierzania kar za naruszenie przepisów o podatku przemysłowym do kolegium urzędu gubernialnego zapraszany był na prawach członka z głosem stanowczym prezes miejscowego sądu okręgowego. W takim przypadku ze składu tego kolegium wyłączani byli przedstawiciele płatników podatku przemysłowego⁴⁵. W Królestwie Polskim i innych guberniach Cesarstwa, w których nie wprowadzono samorządu ziemskiego i miejskiego, przedstawiciele płatników podatku przemysłowego zastępowali stali członkowie, wyznaczani przez gubernatora spośród urzędników gubernialnych urzędów do spraw włościańskich i jednego z radców miejscowych rządów gubernialnych; jedynie w Warszawie funkcję tę pełnił z urzędu oberpolicmajster⁴⁶.

⁴¹ „Decyzje gubernialnych urzędów do spraw fabrycznych mogą być zaskarżane w terminie miesięcznym do ministra finansów, który wydaje decyzje w porozumieniu z ministrem spraw wewnętrznych. Decyzje takie poczytują się za ostateczne” – *ibidem*, s. 1198, art. 53. Zob. także: J.J. Litauer, *op. cit.*, s. 33.

⁴² Ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, PSZRI 1898, nr 15601, s. 489–515, art. 1–180; *Ustaw o prjamych nałogach, izdanie 1903*, „Swod Zakonow” 1912, t. V, s. 1–150, art. 1–789.

⁴³ „W celu rozpoznawania skarg na decyzje izb skarbowych w przedmiocie państwowego podatku przemysłowego tworzone są gubernialne urzędy do spraw podatku przemysłowego. Jeżeli okręg izby skarbowej nie ogranicza się do jednej guberni, to wskazany w tym artykule urząd gubernialny obejmuje swoją właściwością ten sam okręg” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 495, art. 13. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 48–49, art. 380.

⁴⁴ Ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 495, art. 14; *Ustaw o prjamych...*, s. 49, art. 381.

⁴⁵ „Przy rozpoznawaniu spraw o naruszenie przepisów o państwowym podatku przemysłowym w skład urzędu, na prawach członka z głosem stanowczym, wzywany jest prezes miejscowego sądu okręgowego lub jego zastępca. W takich przypadkach prokurator przedstawia urzędowi jedynie swoje wnioski co do treści orzeczenia, ale nie bierze udziału w jego wydaniu [...]” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 495–496, art. 15. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 49, art. 382.

⁴⁶ „W guberniach Królestwa Polskiego przedstawiciele urzędów ziemskich zastępują stali członkowie miejscowych gubernialnych urzędów do spraw włościańskich, a przedstawiciele miast: w Warszawie – pomocnik prezydenta

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

W odróżnieniu od innych „urzędów mieszanych” Gubernialne Urzędy do Spraw Podatku Przemysłowego nie łączyły funkcji administracyjnych z uprawnieniami administracyjno-sądowymi. Do ich kompetencji należały trzy kategorie spraw: 1) rozpoznawanie skarg na decyzje izb skarbowych w sprawach dotyczących wymiaru i poboru podatku przemysłowego, 2) rozstrzyganie w pierwszej instancji o uchyleniu decyzji kolegium izb skarbowych w sprawach dotyczących wysokości opłaty procentowej od zysku z działalności przemysłowej, zakwestionowanych przez ich zarządzających, oraz 3) rozpatrywanie skarg na postanowienia izb skarbowych o wymierzeniu kary za naruszenie przepisów o podatku przemysłowym⁴⁷. Skargi w takich sprawach mogli składać zarówno zainteresowani płatnicy podatku przemysłowego, jak i zarządzający izbą skarbową w terminie jednego miesiąca od ogłoszenia decyzji izby skarbowej, przy czym złożenie skargi automatycznie wstrzymywało wykonanie zaskarżonej decyzji⁴⁸.

Postępowanie w urzędzie gubernialnym zostało powierzone kancelarii izby skarbowej pod nadzorem naczelnika wydziału podatków bezpośrednich, za wyjątkiem spraw dotyczących wymierzania kar, które prowadził wyznaczony przez gubernatora urzędnik jego kancelarii lub kancelarii rządu gubernialnego⁴⁹. Posiedzenia urzędu były zwoływane przez jego przewodniczącego – gubernatora, stosownie do potrzeb i według jego uznania, przy czym kworum decyzyjne stanowiło (oprócz przewodniczącego) dwóch członków urzędu⁵⁰. Przebieg postępowania miał charakter zamknięty. Jedynie w sprawach dotyczących wymierzenia przez izbę skarbową kar za naruszenie przepisów o podatku przemysłowym dopuszczano do udziału w nim zainteresowaną stronę (nazywaną w takim przypadku „oskarżonym”), z prawem składania wyjaśnień, lecz jej nieobecność nie wstrzymywała postępowania⁵¹.

Rozstrzygnięcie spraw wniesionych do Gubernialnego Urzędu do Spraw Podatku Przemysłowego powinno było nastąpić w terminie jednego miesiąca od dnia złożenia skar-

miasta (oberpolicmajster), w pozostałych miastach gubernialnych – jeden z radców miejscowych rządów gubernialnych, wyznaczonych przez gubernatora” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 496, uwaga 1 do art. 22. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 50, art. 390 uwaga 1.

⁴⁷ Ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 495, 507, 511, 514, art. 13, 111, 112, 145, 173; *Ustaw o prjamych...*, s. 48, 60, 65, 67, art. 380, 480, 481, 514, 542.

⁴⁸ „Skargi na decyzje izb skarbowych składane są za pośrednictwem tych izb do gubernialnego urzędu do spraw podatku przemysłowego w terminie miesiąca od ogłoszenia decyzji. [...] Wniesienie skargi wstrzymuje wykonanie zaskarżonej decyzji” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 507, art. 112. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 60, art. 481.

⁴⁹ „Postępowanie w gubernialnych urzędach do spraw podatku przemysłowego w sprawach o nałożenie kar za naruszenie przepisów o państwowym podatku przemysłowym powierza się jednemu z urzędników kancelarii gubernatora lub kancelarii rządu gubernialnego, wyznaczonych przez gubernatora, a w pozostałych sprawach naczelnikowi tego wydziału izby skarbowej, który prowadzi sprawy podatku przemysłowego” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 496, art. 16. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 49, art. 383.

⁵⁰ „Posiedzenia gubernialnego urzędu do spraw podatku przemysłowego wyznaczane są przez jego przewodniczącego w miarę potrzeb i są uprawnione do wydania decyzji, jeżeli bierze w nich udział nie mniej niż dwóch członków, poza przewodniczącym, w tym przynajmniej jeden z płatników podatku przemysłowego” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 497, art. 29. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 51, art. 397.

⁵¹ „O dniu posiedzenia urzędu powiadamia się oskarżonego, przy czym od jego uznania zależy prawo uczestniczenia w raporcie sprawy i składania wyjaśnień ustnie lub pisemnie; niestawiennictwo oskarżonego lub jego pełnomocnika nie tamuje wydania decyzji” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 514, art. 174. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 67, art. 543.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

gi⁵². Jego orzeczenia zapadały zwykłą większością głosów obecnych członków, przy czym w razie ich równości przeważał głos przewodniczącego⁵³. Decyzje urzędu mogły być oprotestowane przez zarządzającego izbą skarbową lub prokuratora w terminie dwóch tygodni od ich ogłoszenia. W takim wypadku sprawa była przekazywana za pośrednictwem ministra finansów do Departamentu I Senatu Rządzącego, a wykonanie decyzji ulegało wstrzymaniu⁵⁴. W pozostałych przypadkach osoba zainteresowana miała prawo złożyć skargę bezpośrednio do Senatu w terminie jednego miesiąca od doręczenia decyzji, lecz jej wniesienie nie wstrzymywało wykonania decyzji urzędu⁵⁵.

GUBERNIALNE URZĘDY DO SPRAW PODATKU KWATERUNKOWEGO

W 1893 r., ukazem z dnia 14 / 26 maja, w Królestwie Polskim i europejskich guberniach Cesarstwa został wprowadzony jednolity państwowy podatek kwaterunkowy, pobierany od wynajmu mieszkań w miejskich domach wielorodzinnych⁵⁶. Administrację tego podatku powierzono, pod ogólnym nadzorem izb skarbowych, miejskim urzędom do spraw podatku kwaterunkowego, działającym przy magistratach miast gubernialnych i powiatowych. Jednocześnie przy poszczególnych izbach skarbowych utworzono Gubernialne Urzędy do Spraw Podatku Kwaterunkowego (*Gubernskija po Kwartirnomu Nalogu Prisustwija*) jako instancję odwoławczą od urzędów miejskich w sprawach wymiaru i poboru tego podatku⁵⁷. W ich skład wchodził „zarządzający izbami skarbowymi jako przewodniczący, naczelnicy wydziałów izb, stanowiący jej kolegium, zwierzchnicy miast gubernialnych, oraz dwie osoby – płatnicy podatku kwaterunkowego, wybierane na okres trzech lat przez dumę miejską lub magistrat miasta gubernialnego”⁵⁸. W Królestwie Polskim, gdzie nie wprowadzono organów samorządu miejskiego, w skład urzędów gubernialnych wchodził: prezydenci miast gubernialnych

⁵² „Skargi na postanowienia izb skarbowych [...] powinny być rozstrzygnięte w terminie jednego miesiąca od ich wniesienia lub uzupełnienia [...]” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 507, art. 112. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 60, art. 481.

⁵³ „Sprawy prowadzone we wszystkich gubernialnych urzędach do spraw podatku przemysłowego rozstrzygane są prostą większością głosów. W przypadku równego podziału głosów przeważa głos przewodniczącego” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 497, art. 31. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 51, art. 399.

⁵⁴ „Decyzje gubernialnego urzędu do spraw podatku przemysłowego, wobec których w terminie dwóch tygodni swój protest zgłosił zarządzający izbą skarbową lub prokurator sądu okręgowego, wstrzymują się od wykonania, i w takim samym terminie dwóch tygodni są przekazywane, za pośrednictwem ministra finansów, do rozstrzygnięcia Senatowi Rządzącemu (do Departamentu I)” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 514, art. 176. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 66–67, art. 545.

⁵⁵ „Skargi na decyzje gubernialnych urzędów do spraw podatku przemysłowego są składane do Senatu Rządzącego (do Departamentu I) w terminie miesiąca od dnia wręczenia kopii orzeczenia, i kierowane są do Senatu wraz z wyjaśnieniami urzędu gubernialnego. Wniesienie skargi nie wstrzymuje wykonania zaskarżonej decyzji” – ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, s. 514, art. 175. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 67, art. 544.

⁵⁶ Ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, PSZRI 1893, nr 9612, s. 280–284, art. 1–47. Przepisy te w 1903 r. włączono do Statutu o podatkach bezpośrednich jako jego integralną część. Zob. *Ustaw o prjamych...*, s. 87–94, art. 743–789.

⁵⁷ „Ogólny zarząd państwowym podatkiem kwaterunkowym powierza się miejscowej izbie skarbowej i utworzonych przy nich gubernialnych urzędach do spraw podatku kwaterunkowego” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 282, art. 15. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 89, art. 757.

⁵⁸ Ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 282, art. 16. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 89, art. 758.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

oraz wskazani przez nich dwaj płatnicy podatku kwaterunkowego. Ponadto przy rozpatrywaniu spraw dotyczących miast powiatowych w urzędzie tym mieli prawo zasiadać, na prawach członków z głosem stanowczym, zwierzchnicy tych miast, czyli burmistrzowie⁵⁹.

Kompetencje Gubernialnych Urzędów do Spraw Podatku Kwaterunkowego zostały określone w art. 23, 33 i 45 ukazu z dnia 14 / 24 maja 1893 r., którym odpowiadały postanowienia art. 765, 775 i 787 Statutu o podatkach bezpośrednich w wydaniu z 1903 r. Obejmowały one: 1) ponowne rozpatrywanie spraw rozstrzygniętych nieprawomocną decyzją urzędu miejskiego na wniosek jego przewodniczącego, 2) rozpatrywanie skarg płatników podatku na postanowienia miejskich urzędów do spraw mieszkaniowych oraz 3) rozpatrywanie podań o odroczenie lub rozłożenie na raty opłaty podatkowej⁶⁰.

Pierwszy przypadek był konsekwencją przyznania przewodniczącym urzędów miejskich prawa odmowy swojej aprobaty decyzjom zapadłym większością głosów członków kolegium urzędu, przy czym przepisy nie określały treści takiego protestu, lecz jedynie wskazywały, że w takich sytuacjach wykonanie zaskarżonej decyzji ulega wstrzymaniu. Taki protest przewodniczący urzędu miejskiego mógł zgłosić w terminie trzech dni od dnia podpisania dziennika posiedzeń urzędu⁶¹. W zależności od treści protestu przewodniczącego urzędu miejskiego urząd gubernialny występował zatem albo w roli organu administracyjnego wyższej instancji, kontrolującego legalizm decyzji wydanej przez urząd miejski, albo w roli organu sądowego pierwszej instancji, rozstrzygającego o merytorycznej zasadności decyzji urzędu miejskiego. W drugim przypadku urząd gubernialny występował ściśle w charakterze organu sądowego, rozpoznając w pierwszej instancji odwołania od decyzji urzędów miejskich w sprawie wymiaru podatku kwaterunkowego. Skargi na takie decyzje przysługiwały płatnikom tego podatku w terminie dwóch tygodni od ogłoszenia decyzji⁶². Zakres przedmiotowy skarg w takich przypadkach przepisy ograniczały jednak tylko do „błędnego wyliczenia wysokości pobranego podatku, które nie zostało uwzględnione przez urząd miejski”⁶³. Granice rozpoznania urzędu gubernialnego w takich sytuacjach zawężone więc zostały jedynie do kwestii czysto technicznych. Natomiast rozpoznawanie przez urzędy gubernialne podań o odroczenie lub rozłożenie na raty opłaty podatkowej nie miało charakteru sporu administracyjnego (nie ma tu mowy o skardze, lecz jedynie o podaniu – *chodatajstiwje* – płatnika)

⁵⁹ Ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 282, art. 16. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 89–90, uwagi 1 i 2 do art. 758.

⁶⁰ Ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 282–284, art. 23, 33, 45. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 90–92, art. 765, 775, 787.

⁶¹ „Decyzje urzędu miejskiego, z którymi nie zgadza się jego przewodniczący, ulegają wstrzymaniu, a sprawa jest przekazywana w terminie trzech dni od podpisania dziennika posiedzeń urzędu do rozstrzygnięcia gubernialnemu urzędowi do spraw podatku kwaterunkowego” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 283, art. 23. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 90, art. 765.

⁶² „Decyzje miejskiego urzędu do spraw podatku kwaterunkowego nieuwzględniające wniosków płatnika podatku mogą być zaskarżane za pośrednictwem tego urzędu do gubernialnego urzędu do spraw podatku kwaterunkowego w terminie dwóch tygodni od ogłoszenia decyzji” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 283, art. 33. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 91, art. 775.

⁶³ „Płatnikom podatku kwaterunkowego pozostawia się prawo zgłaszania do urzędu gubernialnego, do dnia 7 kwietnia każdego roku, zarzutów przeciwko błędnemu wyliczeniu wysokości pobranego podatku [...]” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 283, art. 32. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 91, art. 774.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

i sprowadzało się do wydania nowej decyzji administracyjnej, niezależnej od decyzji urzędu miejskiego o wymiarze podatku⁶⁴.

Skargi i podania do Gubernialnego Urzędu do Spraw Podatku Kwaterunkowego były wnoszone za pośrednictwem urzędu miejskiego. Prowadzenie czynności przygotowawczych i biurowych zostało powierzone kancelarii właściwej miejscowo izby skarbowej. Posiedzenia urzędów gubernialnych były zwoływane przez jego przewodniczącego „w miarę potrzeby”⁶⁵. Kworum uprawniające do podjęcia ważnej decyzji stanowiła obecność co najmniej trzech członków kolegium urzędu, w tym obowiązkowo przewodniczącego i jednego członka spoza izby skarbowej⁶⁶. Postępowanie miało charakter wewnątrzadministracyjny i odbywało się bez udziału skarżącego. Jego podstawę stanowił raport o sprawie, opracowany merytorycznie w kancelarii izby skarbowej. Decyzje urzędu były podejmowane zwykłą większością głosów, przy czym w razie równego rozkładu głosów przeważał głos przewodniczącego. Od decyzji tych przysługiwała zainteresowanym skarga do ministra finansów, składana za pośrednictwem urzędu gubernialnego w terminie miesiąca od dnia ogłoszenia decyzji⁶⁷. Wniesienie skargi nie wstrzymywało wykonania decyzji⁶⁸.

GUBERNIALNE URZĘDY DO SPRAW STOWARZYSZEŃ

Manifest Mikołaja II z dnia 17 / 30 października 1905 r. (tzw. manifest październikowy) deklarował obywatelom Imperium ograniczoną wolność stowarzyszeń i zgromadzeń⁶⁹. W jego następstwie prawo to zostało włączone do ostatniej redakcji Praw Zasadniczych Cesarstwa Rosyjskiego z 1906 r.⁷⁰ W wykonaniu tych postanowień zostały wydane dwa ukazy

⁶⁴ „Gubernialnemu urzędowi do spraw podatku kwaterunkowego pozostawia się prawo rozpoznawania podań i próśb podatnika o odroczenie lub rozłożenie na części należnego podatku z przyczyny uciążliwej sytuacji rodzinnej albo innych trudności, w szczególności takich jak ciężka choroba, utrata własności lub zarobku i tym podobne” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 284, art. 45. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 92, art. 787.

⁶⁵ „Posiedzenia gubernialnego urzędu do spraw podatku kwaterunkowego zwoływane są przez jego przewodniczącego w miarę potrzeby. O każdym posiedzeniu urzędu jego członkowie powinni być powiadamiani pisemnymi wezwaniami” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 282, art. 19. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 90, art. 761.

⁶⁶ „Posiedzenie urzędu uznaje się za odbyte prawidłowo, jeżeli uczestniczyli w nim nie mniej niż trzech członkowie, wliczając w to przewodniczącego. Dla uznania posiedzenia urzędu za prawidłowe konieczny jest poza tym udział w nim chociaż jednego członka nienależącego do izby skarbowej” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 282, art. 20. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 90, art. 762.

⁶⁷ „Skargi na decyzje gubernialnych urzędów do spraw podatku kwaterunkowego wnoszone są do ministra finansów w terminie jednego miesiąca od dnia ogłoszenia decyzji” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 283, art. 34. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 91, art. 776.

⁶⁸ „Wniesienie skargi na nieprawidłowe obciążenie podatkiem lub nieprawidłowe naliczenie jego wysokości nie wstrzymuje poboru podatku” – ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, s. 284, art. 36. Zob. także: *Ustaw o prjamych...*, s. 91, art. 778.

⁶⁹ „Poruczymy Rządowi wykonanie Naszej niezmiennej woli przyznać mieszkańcom niezbywalne prawa obywatelskie na zasadach rzeczywistej równości, wolności osobistej, słowa, stowarzyszeń i związków [...]” – Manifest Mikołaja II z dnia 17 / 30 października 1905 r. o udoskonaleniu ustroju państwowego, PSZRI 1905, nr 26803, s. 754.

⁷⁰ „Poddani rosyjscy mają prawo zakładać stowarzyszenia i związki, byleby ich cele nie były sprzeczne z obowiązującym prawem. Warunki zakładania stowarzyszeń i związków, tryb ich działania oraz warunki i tryb przyznawania im osobowości prawnej, jak i tryb ich likwidacji, określają oddzielne przepisy prawa” – Swod Osnownych Gosudarstwiennych Zakonow, izdaniye 1906, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912, s. 6, art. 80.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

cesarskie z dnia 4 / 17 marca 1906 r.: Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach oraz Tymczasowe przepisy o zgromadzeniach, które – co charakterystyczne – umieszczono w tomie XIV Zводу Praw pośród przepisów dotyczących zapobiegania i przeciwdziałania przestępstwom⁷¹.

Powyższe przepisy rozróżniały trzy rodzaje stowarzyszeń: „1) posiadające osobowość prawną, 2) nieposiadające osobowości prawnej (tzw. stowarzyszenia zwykłe) oraz 3) związki zawodowe”⁷². Formalnie wszystkie te instytucje mogły być tworzone bez oficjalnego zezwolenia władz administracyjnych, jeżeli ich statuty spełniały wymogi określone w ukazie⁷³. Faktycznie tworzenie i działalność takich stowarzyszeń i związków zostało poddane ścisłej kontroli policyjnej władz administracyjnych, które działając w ramach swobodnego uznania, mogły odmówić ich rejestracji lub dokonać ich rozwiązania, jeżeli „dążyły one do celów sprzecznych z prawem, moralnością publiczną, wzbronionych przez prawo karne” lub „zagrożały spokojowi i bezpieczeństwu publicznemu”⁷⁴.

Organami powołanymi do nadzoru i kontroli nad tworzeniem i działalnością stowarzyszeń i związków były, tworzone na wzór Gubernialnych Urzędów do Spraw Ziemskich i Miejskich, Gubernialne Urzędy do Spraw Stowarzyszeń (*Gubernskija po Diełam ob Obszczestwach Prisustwija*). W ich skład wchodził: gubernator jako przewodniczący, wicegubernator, zarządzający izbą skarbową, prokurator sądu okręgowego oraz po jednym przedstawicielu samorządu ziemskiego, miejskiego i szlacheckiego guberni⁷⁵. W guberniach Królestwa Polskiego, gdzie nie istniał samorząd miejski i ziemski, miejsce jego przedstawicieli zajmowali trzej prezesi sądów gminnych wyznaczeni przez generał-gubernatora⁷⁶.

Kompetencje Gubernialnych Urzędów do Spraw Stowarzyszeń zostały określone bardzo ogólnie jako „zarządzanie sprawami dotyczącymi tworzenia, rejestracji, zakazywania i likwidacji stowarzyszeń oraz związków”⁷⁷. W rzeczywistości urzędy te występowały albo jako instancja odwoławcza od decyzji gubernatorów o odmowie, zawieszeniu lub likwidacji stowarzyszenia zwykłego, albo jako organ rejestracyjny dla stowarzyszeń i związków posiadających osobowość prawną. W pierwszym przypadku założyciele zawiadamiali o tym lokalnego gubernatora, przedkładając mu jednocześnie założenia i cele działalności stowarzyszenia. Brak reakcji gubernatora na to zawiadomienie w ciągu dwóch tygodni upoważniał stowarzyszenie do rozpoczęcia działalności. Jeżeli zaś gubernator nie zamierzał wyrazić zgody na utworzenie stowarzyszenia, to przedkładał sprawę do rozstrzygnięcia Gubernialnemu Urzę-

⁷¹ Ukaz z dnia 4 / 17 marca 1906 r. – Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach, PSZRI 1906, nr 27479, s. 201–207, cz. I, art. 1–40, cz. II, art. 1–24; ukaz z dnia 4 / 17 marca 1906 r. – Tymczasowe przepisy o zgromadzeniach, PSZRI 1906, nr 27480, s. 207–209, art. 1–21; *Ustaw o przedupieżdzenij i priesciezenij priestuplenij, izdanije 1890*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912, t. XIV, s. 131–136, dodatek do art. 151 pkt 1.

⁷² Ukaz z dnia 4 / 17 marca 1906 r. – Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach, s. 201, art. 1.

⁷³ „Stowarzyszenia i związki mogą być tworzone bez wyjednywania pozwolenia władzy, z zachowaniem przepisów ukazu” – *ibidem*, s. 201, art. 2.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 204, art. 33.

⁷⁵ „Dla zarządu sprawami dotyczącymi tworzenia, rejestracji, zakazywania i likwidacji stowarzyszeń i związków powołuje się gubernialne urzędy do spraw stowarzyszeń na zasadach przewidzianych dla gubernialnych urzędów do spraw ziemskich i miejskich [...]” – *ibidem*, s. 202, art. 13.

⁷⁶ „W guberniach Królestwa Polskiego gubernialne urzędy do spraw stowarzyszeń składają się, pod przewodnictwem gubernatora, z: wicegubernatora, zarządzającego izbą skarbową, prokuratora sądu okręgowego i trzech prezesów sądów gminnych guberni, wybranych przez generał-gubernatora” – *ibidem*, s. 202, art. 14.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 202, art. 13.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

dowi do Spraw Stowarzyszeń⁷⁸. Decyzja urzędu o odmowie rejestracji stowarzyszenia mogła być zaskarżona przez założycieli do Departamentu I Senatu Rządzącego w terminie dwóch tygodni od wydania decyzji⁷⁹. To samo prawo przysługiwało ministrowi spraw wewnętrznych na wniosek gubernatora wobec decyzji urzędu zezwalającego na rejestrację stowarzyszenia wbrew jego negatywnej opinii⁸⁰. Natomiast w sprawach stowarzyszeń zmierzających do uzyskania osobowości prawnej urząd gubernialny występował jako organ rejestracyjny. W takich sytuacjach, po złożeniu opinii przez gubernatora, urząd ten przeprowadzał postępowanie rejestracyjne i był zobowiązany w terminie jednego miesiąca wydać decyzję o rejestracji stowarzyszenia lub związku albo o jej odmowie. W pierwszym przypadku statut stowarzyszenia był wpisywany do rejestru stowarzyszeń i związków z równoczesnym opublikowaniem jego tekstu w „Wiadomościach Senackich”⁸¹. W razie odmowy rejestracji lub rejestracji wbrew negatywnej opinii gubernatora założycielom stowarzyszenia i ministrowi spraw wewnętrznych przysługiwało prawo skargi do Departamentu I Senatu w terminie dwóch tygodni od wydania decyzji⁸². Podobne reguły postępowania odnosiły się do zawieszenia lub likwidacji stowarzyszenia lub związku, przy czym inicjatywę w tym zakresie pozostawiono gubernatorom (w Królestwie Polskim – generał-gubernatorowi), którzy w każdym przypadku uznania działalności stowarzyszenia lub związku za „groźną dla bezpieczeństwa i spokoju publicznego albo podążającego w zupełnie niemoralnym kierunku” mogli zawiesić ich działalność i zwrócić się bezpośrednio do ich zarządów z wnioskiem o samorozwiązanie, a w razie odmowy skierować sprawę do rozstrzygnięcia Gubernialnemu Urzędowi do Spraw Stowarzyszeń, a następnie do ministra spraw wewnętrznych⁸³.

Spoglądając na Gubernialne Urzędy do Spraw Stowarzyszeń, należy zauważyć, że pomimo deklarowanej po 1905 r. swobody zakładania i działalności stowarzyszeń i związków w rzeczywistości zostały one utworzone w celu zachowania nadzoru i kontroli polityczno-policyjnej administracji państwowej nad tą sferą praw i wolności mieszkańców Imperium Rosyjskiego. Wskazuje na to zarówno powierzenie kierowania nimi gubernatorom, przewaga elementu biurokratycznego w ich obsadzie personalnej, jak i skoncentrowanie czynności przygotowawczych i postępowania w takich sprawach w kancelariach gubernatorów lub rzą-

⁷⁸ „Osoby pragnące założyć stowarzyszenie są zobowiązane powiadomić o tym gubernatora, który w przypadku napotkania przeszkody uniemożliwiającej założenie stowarzyszenia powiadamia o tym gubernialny urząd do spraw stowarzyszeń i przekazuje mu sprawę do rozstrzygnięcia. Jeżeli w terminie dwóch tygodni opinia gubernatora nie będzie przekazana do rozpatrzenia urzędowi, stowarzyszenie może rozpocząć swoją działalność” – *ibidem*, s. 202, art. 17.

⁷⁹ „Decyzje gubernialnego urzędu do spraw stowarzyszeń mogą być zaskarżone przez zainteresowane osoby w terminie dwóch tygodni od wydania decyzji do Departamentu I Senatu Rządzącego za pośrednictwem gubernatorów, wraz z uzasadnieniem decyzji” – *ibidem*, s. 204, art. 38.

⁸⁰ „Gubernatorom przysługuje prawo wstrzymania wykonania decyzji gubernialnego urzędu do spraw stowarzyszeń, zapadłej większością głosów, i przekazania sprawy ministrowi spraw wewnętrznych, który albo nakazuje gubernatorowi wykonanie decyzji, albo wnosi do Senatu Rządzącego o jej uchylenie lub zmianę” – *ibidem*, s. 204, art. 39.

⁸¹ „Projekt statutu stowarzyszenia podlegającego rejestracji wnoszony jest do gubernialnego urzędu do spraw stowarzyszeń za pośrednictwem i na wniosek gubernatora. Urząd zobowiązany jest rozpatrzyć projekt w terminie miesiąca. Urząd nakazuje rejestrację lub jej odmawia. W pierwszym przypadku rejestracja następuje poprzez wpisanie stowarzyszenia do rejestru, który prowadzony jest przez ten urząd”; „O wpisaniu stowarzyszenia do rejestru gubernialny urząd do spraw stowarzyszeń powiadamia redakcję Wiadomości Senackich, wraz z tekstem jego statutu” – *ibidem*, s. 203, art. 23, 25.

⁸² *Ibidem*, s. 204, art. 38–39.

⁸³ *Ibidem*, s. 204, art. 33–35.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

dów gubernialnych⁸⁴. Co więcej, w postępowaniu w sprawie rejestracji stowarzyszenia lub związku ich założyciele nie występowali w charakterze strony, lecz jedynie jako jego uczestnicy, z prawem składania wyjaśnień na wezwanie przewodniczącego⁸⁵. W konsekwencji należy uznać, że funkcje tych urzędów były bliższe funkcjom nadzorczym, realizowanym w toku instancyjnego postępowania wewnątrzadministracyjnego, niż zadaniom charakterystycznym dla autonomicznego organu sądownictwa administracyjnego⁸⁶.

PODSUMOWANIE

W następstwie działań unifikacyjnych podjętych przez władze carskie w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym likwidacji uległy wszystkie autonomiczne dotąd organy zarządu centralnego, a administrację terytorialną Królestwa dostosowano do wzorów istniejących w Cesarstwie Rosyjskim. W efekcie tych zmian funkcje nadzorcze przejęły nowo utworzone organy administracji gubernialnej i powiatowej poszczególnych pionów resortowych, dla których ostateczną instancją decydującą byli ministrowie rezydujący w Petersburgu. Natomiast zniesienie Rady Stanu Królestwa Polskiego w 1867 r. oznaczało ostateczną likwidację sądownictwa administracyjnego opartego na modelu francuskim, istniejącego na tych ziemiach od czasów Księstwa Warszawskiego. W jego miejsce wprowadzono rosyjski system kontroli administracji publicznej, w zasadniczy sposób odbiegający od przyjętych już powszechnie w ówczesnych państwach europejskich zasad sądowej kontroli decyzji administracyjnych. Zakładał on możliwość zaskarżania jedynie wskazanych przez ustawodawcę decyzji administracyjnych przed specjalnie do tego celu tworzonymi organami (tzw. urzędami mieszаныmi). W odróżnieniu od sądów administracyjnych urzędy te stanowiły integralną część administracji gubernialnej, a ich urzędniczy skład osobowy i biurokratyczny sposób funkcjonowania wykluczał ich niezależność orzeczniczą. Ponadto tryb postępowania w przypadku rozstrzygania kwestii spornych w tych urzędach miał charakter postępowania wewnątrzadministracyjnego, które nie znało pojęcia strony, a jego dyskrejonalny przebieg wykluczał możliwość stosowania zasady kontradyktoryjności, jawności czy dyspozytywności. Spośród wszystkich „urzędów mieszanych” funkcjonujących w administracji rosyjskiej w Królestwie Polskim nie występowały Gubernialne Urzędy do Spraw: Miejskich i Ziemskich, co było konsekwencją zaniechania przez władze carskie wprowadzenia w Królestwie instytucji samorządowych tego szczebla.

Co więcej, specyfiką „urzędów mieszanych” w Królestwie Polskim, wynikającą wyłącznie z powodów politycznych, było ograniczenie ich składu personalnego wyłącznie do elementu biurokratycznego oraz pełne podporządkowanie merytorycznej i formalnej strony postępowania ich kolegiów decyzyjnych kontroli władz gubernialnych. W rezultacie działał-

⁸⁴ „Postępowanie w gubernialnych urzędach do „spraw stowarzyszeń powierza się, wedle decyzji gubernatora, jego kancelarii lub kancelarii rządu gubernialnego [...]” – *ibidem*, s. 202, art. 15.

⁸⁵ „Na wezwanie gubernatora, przed rozstrzygnięciem sprawy, może nastąpić wysłuchanie osób zainteresowanych” – *ibidem*, s. 204, art. 36.

⁸⁶ Jak pisał, nie kryjąc swego rozczarowania, S.A. Korf (*op. cit.*, t. 2, s. 250): „[...] z zalem należy stwierdzić, że w tym wypadku prawodawca nie uznał istnienia subiektywnych praw publicznych obywateli rosyjskich, w wyniku czego konstrukcja prawna kompetencji tych urzędów w zakresie sądownictwa administracyjnego wywołuje wiele wątpliwości, upodabniając się bardziej do działalności organu doradczego przy gubernatorze, wydającego decyzje nie tyle administracyjno-sądowe, co akty czysto administracyjne”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

ność orzecznicza „urzędów mieszanych” w sprawach administracyjnych w Królestwie Polskim była zależna w zdecydowanie większym stopniu od aktualnych kierunków polityki władz carskich, reprezentowanych i nadzorowanych bezpośrednio przez gubernatorów, niż w wewnętrznych guberniach Cesarstwa. Połączenie tych czynników z dyskrejonalnymi regułami postępowania wewnątrzadministracyjnego, stosowanymi w tych urzędach, pozbawiało mieszkańców Królestwa Polskiego gwarancji bezstronnej obrony ich praw i interesów w sporach z obcą i z założenia nieufną wobec nich administracją. Jednym ze skutków reorganizacji administracji publicznej w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym stała się więc likwidacja istniejącego na tych ziemiach od półwiecza sądownictwa administracyjnego i zastąpienie go quasi-sądową kontrolą administracji, realizowaną na gruncie lokalnym przez tzw. urzędy mieszane, które ze względu na swoją specyfikę jedynie częściowo wypełniały powstałą lukę, stanowiąc wyraźny regres wobec dotychczasowych, klasycznych rozwiązań funkcjonujących w tej mierze w Królestwie Polskim.

BIBLIOGRAFIA

- Altman H., *Ustawodawstwo fabryczne i inspekcja fabryczna*, „Archeion” 1952, t. 21.
- Boć J., *Kontrola prawna administracji*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 1997.
- Duniewska Z., Jaworska-Dębska B., Michalska-Badziak R., Olejniczak-Szałowska E., Stahl M., *Prawo administracyjne. Pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, Warszawa 2000.
- Goraiłow S., *Ustawy o wojskowej powinności*, Sankt Petersburg 1908.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982.
- Iwanowski W.W., *Uczebnik administracyjnego prawa*, Kazań 1908.
- Izdebski H., *Historia administracji*, Warszawa 1997.
- Jelistratow A.I., *Osnownyje naczala administratiwnogo prawa*, Moskwa 1914.
- Korf S.A., *Administratiwnaja justicija w Rossiji*, t. 1–2, Sankt Petersburg 1910.
- Korkunow N.M., *Russkoje gosudarstwiennoe prawo*, t. 2, Sankt Petersburg 1908.
- Litauer J.J., *O terminach i trybie podawania skarg w sprawach administracyjnych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1897.
- Manifest Mikołaja II z dnia 17 / 30 października 1905 r. o udoskonaleniu ustroju państwowego, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1905, nr 26803.
- Mogilnicki A., *Sądy administracyjne*, Warszawa 1900.
- Ochendowski J., *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Toruń 2006.
- Ochryzko-Włodarska C., *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973.
- Postanowienie Komitetu Ministrów z dnia 30 V / 12 VI 1903 r. o trybie podporządkowania inspekcji fabrycznej gubernatorom oraz niektórych zmianach w wewnętrznej organizacji inspekcji fabrycznej, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1903, nr 23041.
- Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2000.
- Starościk J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 1978.
- Swod Osnownych Gosudarstwiennych Zakonow, wydanie 1906, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912.
- Swod Osnownych Gosudarstwiennych Zakonow Rossijskoj Imperii, wydanie 1835, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1835, t. I, cz. I.
- Szełymagin I.I., *Fabrizno-trudowoje zakonodatielstwo w Rossiji*, Moskwa 1947.
- Tarasow I.T., *Kratkij очерк науки administratiwnogo prawa*, „Wriemiennik Demidowskiego Juridiczeskogo Liceja”, Jarosław 1888.
- Ukaz z dnia 2 / 13 marca 1711 r. o władzy i odpowiedzialności Senatu Rządzącego, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1830, nr 2328.
- Ukaz z dnia 19 lutego / 2 marca 1861 r. – Przepisy o organizacji gubernialnych i powiatowych urzędów do spraw włościańskich, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1861, nr 36660.
- Ukaz z dnia 19 lutego / 2 marca 1864 r. o utworzeniu Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim, „Dziennik Praw”, t. 62.
- Ukaz z dnia 18 / 30 listopada 1870 r. o ustanowieniu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich w guberniach Królestwa Polskiego i przemianowaniu komisji wło-

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- ściańskich w Królestwie Polskim na gubernialne urzędy do spraw włościańskich, „Dziennik Praw”, t. 71.
- Ukaz z dnia 25 maja / 6 czerwca 1882 r. o likwidacji Głównego Komitetu do Urządzenia Stanu Włościańskiego i powołaniu Wydziału Spraw Włościańskich przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, „Zbiór Praw. Postanowienia i Rozporządzenia Rządu w guberniach Królestwa Polskiego”, t. 21.
- Ukaz z dnia 24 stycznia / 5 lutego 1884 r. o organizacji Departamentu II Senatu Rządzącego, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1884, nr 1978.
- Ukaz z dnia 28 lutego / 12 marca 1884 r. o likwidacji Tymczasowej Komisji do Spraw Włościańskich i przemianowaniu jej na Urząd do Spraw Włościańskich Guberni Królestwa Polskiego, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1884, nr 2058.
- Ukaz z dnia 14 / 26 maja 1893 r. – Przepisy o państwowym podatku kwaterunkowym, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1893, nr 9612.
- Ukaz z dnia 8 / 20 czerwca 1898 r. – Przepisy o państwowym podatku przemysłowym, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1898, nr 15601.
- Ukaz z dnia 7 / 19 czerwca 1899 r. o Głównym Urzędzie do Spraw Fabrycznych i Górniczych, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1899, nr 17122.
- Ukaz z dnia 4 / 17 marca 1906 r. – Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1906, nr 27479.
- Ukaz z dnia 4 / 17 marca 1906 r. – Tymczasowe przepisy o zgromadzeniach, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1906, nr 27480.
- Uczrieżdijenije Ministerstw*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1892.
- Uczrieżdijenije Prawitielstwujuszczago Sienata*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1892, t. I, cz. II, ks. IV.
- Ustaw o prieduprieżdijenij i priesieczzenij priestuplenij, izdanije 1890*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912, t. XIV.
- Ustaw o prjamych nalogach, izdanije 1903*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912, t. V.
- Ustaw o promyszlennosti, izdanije 1893*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912.
- Ustaw o woinskoj powinności, izdanije 1897*, „Swod Zakonow Rossijskoj Imperii” 1912.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.
- Zdanie Rady Państwa z dnia 3 / 15 czerwca 1886 r. – Przepisy o nadzorze zakładami przemysłowymi i wzajemnych stosunkach między fabrykantami a robotnikami, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1886, nr 3769.
- Zdanie Rady Państwa z dnia 11 / 23 czerwca 1891 r. o rozciągnięciu na gubernie Królestwa Polskiego prawa o najmie w fabrykach, zakładach i manufakturach oraz o nadzorze fabrycznym, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1891, nr 7817.
- Zdanie Rady Państwa z dnia 14 / 26 marca 1894 r. o przekształceniu inspekcji fabrycznej i czynnościach mechaników gubernialnych, „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Imperii” 1894, nr 10420.